

Petra Matović
Odsjek za klasičnu filologiju
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
psostari@ffzg.hr

Ana Mihaljević
Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR-10000 Zagreb
amihaljevic@stin.hr

ZAMANJIN PRIJEVOD HESIODOVE *TEOGONIJE*

U radu se analizira Zamanjin prijevod Hesiodove *Teogonije*. Navode se okolnosti nastanka toga prijevoda, povezuje se Zamanjin odabir teksta sa značajkama vremena u kojemu je stvarao, a koje je izrazito sklon didaktičnim epovima, te se uočavaju utjecaji Zamanjina obrazovanja. Analizira se Zamanjin stav prema Hesiodu i iznose se podaci koje Zamanja navodi o grčkome pjesniku u predgovoru svomemu prijevodu. Uočavaju se glavni problemi pri prevođenju s grčkoga na latinski te se analiziraju i prikazuju Zamanjina prevoditeljska rješenja. Utvrđuju se Zamanjini uzori analizom pojedinih specifičnih leksema te analizom klauzula i njihovom usporedbom s tekstovima u bazi *Musisque Deoque*.

1. Uvod

Rad dvojice neraskidivo povezanih osamnaestostoljetnih pjesnika i prevoditelja, sugrađana i redovničke subraće Rajmunda Kunića i Bernarda Zamanje privlači sve veću pozornost filologa koji proučavaju njihov autorski i prevoditeljski opus. Posljednji je doprinos tomu istraživanju opsežna studija Irene Bratičević, koja donosi obilje novih biografskih podataka o Rajmundu Kuniću i detaljnije prikazuje okruženje u kojemu su on i Zamanja djelovali (Bratičević 2015). U proučavanju prevoditeljsko-

ga rada Bernarda Zamanje dosad su obrađeni prijevodi Homerove *Odiseje* (Šonje 1975; Šoštarić 2013; Ćosić–Mrgan–Šoštarić 2016), Hesiodovih *Po slova i dana* (Bricko 2002b) te, u usporednoj analizi Kunićeva i Zamanjina prijevoda, Teokritove *Idile* (Bricko 2002a). Hesiodovo djelo *Teogonija* u Zamanjinoj latinskoj inačici također zaslužuje pozornost zbog opsega jer sadržava više od 1000 stihova te zbog svoje književne vrijednosti.¹ Naposljetku, autor grčkoga izvornika važan je u povijesti zapadne književnosti: Hesiod je začetnik žanra genealoškoga i didaktičnoga pjesništva te, riječima Glena Mosta, »prvi pjesnik zapadne kulture čije nam je ime poznato« (Hesiod 2006:XVIII). Glavni je cilj ovoga rada kontekstualizirati Zamanjin prijevod *Teogonije* i navesti njegove osnovne prevoditeljske značajke. Ovaj je rad prilog traduktološkim istraživanjima hrvatske humanističke baštine, proučavanju recepcije grčkih autora u hrvatskoj kulturi te istraživanju hrvatske novolatinske književnosti općenito.

2. Bernard Zamanja

2.1. Život i djela²

Bernard Zamanja (Brno Džamanjić, Bernardus Zamagna) rođen je 9. studenoga 1735. u Dubrovniku. U rodnome je gradu pohađao isusovački kolegij. Kao darovit učenik, obrazovanje je nastavio na Rimskome kolegiju, središnjoj isusovačkoj obrazovnoj ustanovi, na kojemu su mu predavali njegovi stariji sugrađani Ruđer Bošković i Rajmund Kunić te drugi ugledni učenjaci poput Giuseppea Mazzolarija. Nakon ukidanja isusovačkoga reda Zamanja je još neko vrijeme u Italiji predavao grčki jezik i retoriku, a potom se vratio u Dubrovnik, u kojemu je vršio službu vikara Dubrovačke nadbiskupije i inspektora dubrovačkoga liceja. Umro je 20. travnja 1820. godine u rodnome gradu. Zamanjin opus, pisan isključivo na latinskome, može se podijeliti na dva dijela: autorska djela i prijevodi. U autorska djela ubrajaju se didaktične pjesme *Echo* (1764., drugo izdanje 1773.) i *Navis aëria* (1768., drugo izdanje 1784.), kojoj je priložena i zbirka

¹ Westovo i Mostovo izdanje *Teogonije* sadržavaju po 1022 stiha (Hesiod 1966; Hesiod 2006), ali treba napomenuti da je broj stihova sporan (v. npr. Hesiod 2006:IL), a posljednja dva stiha *Teogonije* ujedno su i dva početna stiha *Kataloga žena* (npr. u Mostovu izdanju, Hesiod 2006:85). *Katalog žena* pripisivao se Hesiodu, ali najvjerojatnije nije njegovo djelo. Izdanje grčkoga teksta kojim se služio Zamanja ima 1021 stih (Hesiod 1701).

² Zamanjini život i djela ukratko su prikazani prema natuknici u *Hrvatskoj enciklopediji* (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66791>), Appendiniju (1830, 2016:486–488) i Bitzel (1997:14–27). O prijevodu *Osmana* više u predgovoru dostupnome u digitalnoj zbirci CroALa na <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.441:1:2.croala>.

Elegiarum monobiblos ad magnam Dei Matrem, heksameterske poslanice tiskane 1797. u Veneciji, prigodne elegije, idile, *carmina*, hendekasilabi, epigrami i govori, među kojima se nalazi i nadgrobní govor za Ruđera Boškovića pisan na zahtjev dubrovačkoga Senata. Mladenačko djelo *De aucupio accipitris* smatra se izgubljenim (više o njemu u Bitzel 1997:16). Drugi dio Zamanjina opusa čine prijevodi s grčkoga i hrvatskoga na latinski. S hrvatskoga je na latinski preveo Menčetićeva *Radonju* i trideset stihova iz devetoga pjevanja Gundulićeva *Osmana*. S grčkoga je na latinski preveo Homerovu *Odiseju*, Hesiodovu *Teogoniju*, *Poslove i dane* i *Štit* te bukolške pjesničke Teokrita, Biona i Mosha.

2.2. Intelektualni i kulturni kontekst Zamanjina rada

Zamanja je velik dio svojega života proveo u isusovačkim kolegijima, najprije kao učenik, a kasnije kao predavač. Isusovačko obrazovanje bilo je oblikovano dokumentom objavljenim 1599. godine pod nazivom *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu* (u ovome se radu citira prema engleskomu prijevodu kao *The Jesuit Ratio studiorum* 1970), u kojemu je iznesen nastavni plan i program za svaku razinu obrazovanja. Prva tri dijela obrazovanja zvala su se gramatika, *humanitas* i retorika. Ona su činila *studia inferiora*, a filozofija i teologija činile su *studia superiora*. Za svaku od tih razina bili su propisani prikladna lektira i zadatci. Yasmin Haskell ističe da je glavni cilj isusovačkoga obrazovanja bio razviti sposobnost izražavanja (Haskell 2014a:785). Ovdje ćemo sažeto prikazati *studia inferiora* da dočaramo kako se ta sposobnost razvijala i prikažemo sustav u kojemu je Zamanja stasao. Gramatika latinskoga jezika učila se tri godine prema udžbeniku Manuela Álvaresa. Učitelji su morali, čim bi to bilo moguće, razgovarati s učenicima na latinskome (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:64). Najviši razred prvoga obrazovnog stupnja, tj. gramatike, čitao je Ciceronova pisma i spise *De amicitia*, *De senectute*, *Paradoxa stoicorum*, pročišćen izbor iz Tibula, Katula i Propercija, odabrane Vergilijeve ekloge i lakša pjevanja *Georgika* i *Eneide*. Na nastavi grčkoga čitali su se sv. Ivan Zlatousti, Agapet i Ezop. Učenici su napamet učili gramatička pravila, odlomke iz Cicerona i grčkih pisaca te su ih svakodnevno recitirali na nastavi (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:84–85). Na višim stupnjevima obrazovanja (*humanitas* i retorika) učenici su gotovo svaki dan morali predavati učitelju prozni sastavak na latinskome, dva puta tjedno u stihu, a jednom tjedno sastavak na grčkome (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:65). U dijelu obrazovanja nazvanome *humanitas* od rimskih pisaca čitali su se Ciceron (moralna filozofija i govori), Cezar, Salustije, Livije, Kurcije, Vergilije (osim nekih ekloga i četvrtoga pjevanja *Eneide*), odabrane Horacijeve ode te Soarezov priruč-

nik *De arte rhetorica*. Od grčkih autora čitali su se lakši Isokratovi govori, sv. Ivan Zlatousti, sv. Bazilije, Platon, Sinesije, Plutarh, Fokilid, Teognid i dr. (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:80–81). Lekturu na sljedećoj razini isusovačkoga obrazovnog sustava, retorici, činila su Ciceronova govornička djela, Aristotelova *Retorika* i po potrebi *Poetika* (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:72–73), Demosten, Platon, Tukidid, Homer, Hesiod, Pindar, sv. Grgur iz Nazijanža, sv. Bazilije i sv. Ivan Zlatousti (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:77). Jednom mjesečno učenici bi pisali govor ili pjesmu na latinskome ili grčkome »osobito uzvišena stila«, a svakoga drugog mjeseca za posebne prilike istaknuli bi se njihovi najuspješniji stihovi (*The Jesuit Ratio studiorum* 1970:78). Haskell primjećuje da u isusovačkome kurikulumu Vergilije nije bio toliko sveprisutan kao pjesnički uzor kao što je Ciceron bio prozni iako se, naravno, ne može osporiti važnost Vergilijeva utjecaja na isusovačko književno stvaralaštvo (za detaljniju analizu v. Haskell 2010:207).

Osim u kontekstu isusovačkoga obrazovanja, Zamanjin autorski i prevoditeljski rad treba gledati i u kontekstu književnopovijesnoga razdoblja kojemu pripada, tj. neoklasicizma. Zamanja je, poput Kunića i Boškovića, bio član talijanske književne akademije *Accademia dell' Arcadia* ili *Accademia degli Arcadi*, osnovane 1690. godine u Rimu u čast švedske kraljice Kristine (u. 1689.), koja je posljednja desetljeća života provela u Vječnome Gradu okružena umjetnicima i intelektualcima.³ Članovi Akademije, među kojima je bilo i žena, bili su istaknuti građani posvećeni promicanju neoklasicističkih umjetničkih načela i zatiranju baroknoga ukusa. Nadahnuti antičkim bukolskim pjesništvom, u kojemu je bio opjevan idealiziran život pastira u pokrajini Arkadiji, za simbol su izabrali Panovu sviralu, na sastancima su se rado odijevali u pastirsku odjeću, a svaki je član imao pastirski pseudonim.⁴ Čitali su svoje radove i natjecali se u svojoj pjesničkoj inačici Olimpijskih igara.⁵ Svoju su poeziju, spjevanu u skladu s neoklasi-

³ Kratak prikaz prema Dixon (2006:19–31), Irmscher (2006:212–213), Bratičević (2015:164–166). Irmscher sažeto prikazuje i Arkadiju u antičko doba te Arkadiju kao književnu inspiraciju i temu u različitim književnopovijesnim razdobljima (2006). Snell govori o konceptu Arkadije u Vergilijevim *Eklogama*: između ostaloga o razlozima zbog kojih Vergilije nije od Teokrita, začetnika žanra, preuzeo Siciliju kao idealno pastirsko mjesto te o Arkadiji kao mjestu susreta mitskoga i stvarnoga (2011).

⁴ Ti su pseudonimi imali dva dijela: prvi se dio u ranijemu razdoblju Akademije uzimao iz antičke bukolske poezije, dok se u kasnijemu mogao i izmisliti, a drugi se dio uvijek izvodio od nekoga toponima (Dixon 2006:20–21). U pohvalnoj ocjeni (*approbatio*) u izdanju *Jeke* kao Zamanjin pastirski pseudonim navodi se Triphilus Cephisides [sic] (Zamanja–Kunić 1764:X), čiji je drugi dio izveden od hidronima Kefis (grč. Κηφισός, i Καφισός; dorski Καφισός; postojalo je više rijeka s tim imenom, prema natuknici na Logeionu).

⁵ Više o igrama i njihovoj ulozi u očuvanju identiteta Akademije v. Tatti (2012).

cističkim ukusom, i objavljivali.⁶ Kaminski navodi pet glavnih načela neoklasicističke estetike:

- »1. oponašanje je temelj umjetničkoga stvaranja
2. postoje ›pravila‹ kojima se umjetnik vodi
3. genij se mora pokoriti jarmu ›umjetnosti‹
4. doličnost je potrebna u svim aspektima djela
5. umjetnost mora istovremeno podučavati i pružati užitak« (2007:58).

Svaki je autor morao neprestano imati pred očima profinjenu aristokratsku kršćansku publiku za koju je pisao (Kaminski 2007:60). Ti su stavovi bili u uskoj vezi s prevoditeljskim tehnikama toga doba. David Movrin u svojoj studiji o povijesti prevođenja na Zapadu navodi istraživanja koja pokazuju da su prijevodi presudno utjecali na oblikovanje ukusa, a ne obrnuto (2010:101). U praksi je to značilo da su prevoditelji mogli sami procijeniti koje su, prema njihovu mišljenju, mane teksta i ispraviti ih prema nahodanju: izbacivanjem, dodavanjem, upotpunjavanjem, tumačenjem i komentiranjem (Movrin 2010:102). Neoklasicizam je doba u kojemu »prevodioci više ne pokušavaju s poštovanjem otkrivati što stvarno piše u originalu, već suvereno odlučuju što bi u njemu *moralo* pisati« (Movrin 2010:105).⁷ Smatramo vjerojatnim da je neoklasicistička estetika kakvu je promovirala *Accademia dell' Arcadia* ostavila traga na Zamanji, pa u završnome dijelu rada određujemo koliko je Zamanjin rad na *Teogoniji* usklađen s estetskim načelima koja je naveo Kaminski te uklapa li se Zamanja u sliku prevoditelja kakvoga opisuje Movrin.

2.3. Zamanjini prijevodi s grčkoga na latinski

Poput svojega učitelja Kunića, koji je preveo *Ilijadu* i neke Teokritove idile, Zamanja je u odabiru grčkih tekstova pokazivao osobitu naklonost prema arhajskoj epici (Homer, Hesiod) i helenističkomu bukolskom pjesništvu (Teokrit, Bion, Mosho). Odabir autora može se dovesti u vezu s ukusom tzv. galantnoga stoljeća. Zanimanje za Homera u neoklasicizmu izraženije je nego u renesansi, ne samo u književnosti (v. npr. Sowerby 2006:228–336), nego i u likovnoj umjetnosti (Wiebenson 1964). Zamanjin izbor Hesioda, prvoga didaktičnog pjesnika, također ne iznenađuje u vrijeme

Opjevao ih je i Ruđer Bošković u *Eklogi*, tiskanoj u Rimu 1753. i dostupnoj u zbirci CroALa (<http://croala.ffzg.unizg.hr/cgi-bin/getobject.pl?c.363:1.croala.3838>) te u Digitalnim zbirkama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10835>).

⁶ O zbirkama njihove poezije v. Bratičević (2015:166).

⁷ Movrin donosi i niz ilustrativnih primjera (Movrin 2010).

kad didaktično pjesništvo doživljava svoj labuđi pjev. Kao što je već navedeno, oba grčka epičara nalazila su se na popisu isusovačke lektire u sklopu programa retorike. Naposljetku, sklonost bukolskomu pjesništvu mogla je potaknuti i *Accademia dell' Arcadia*, koja je bila nadahnuta pastoralom.

Otpribliže se može ustanoviti redosljed kojim je Zamanja prevodio grčke autore. U predgovoru svojemu prijevodu Hesiodova *Štita* Zamanja sam kaže da se toga djela prihvatio nakon prevođenja *Odiseje* (Zamanja 1776:III–IV). U predgovoru izdanja iz 1785., u kojemu su sabrana sva tri Hesiodova djela u latinskome prijevodu, Zamanja navodi da je prvo preveo *Štit*, potom *Poslove i dane*, a na kraju *Teogoniju* (Zamanja 1785:I). Taj redosljed potvrđuje i činjenica da su *Štit* i *Poslovi i dani* objavljeni pet godina ranije, 1780. u Milanu (Zamanja 1780), a samostalno izdanje *Štita* još ranije, u Sieni 1776. (Zamanja 1776). Kako navodi u predgovoru samostalnomu izdanju *Štita*, iako je prijevod Homera završio prije toga djela, na nagovor izdavača odlučio je pričekati s objavljivanjem *Odiseje* (Zamanja 1776:III–IV). U tome predgovoru spominje da je već preveo Biona i Mosha (Zamanja 1776:IV). Prvo izdanje *Odiseje* izašlo je 1777. godine. Prijevodi Teokrita, Biona i Mosha prvi su put tiskani 1784. godine, a potom još 1788. i 1792. Teokrit bi, ako ćemo vjerovati Zamanjinim riječima, tj. činjenici da ga ranije ne spominje, svakako bio zadnji pisac kojega je prevodio s grčkoga na latinski. Dakle, redosljed je nastanka Zamanjinih prijevoda: Bion, Mosho, *Odiseja*, *Štit*, *Poslovi i dani*, *Teogonija*, Teokrit.⁸

Što se tiče izdanja Zamanjina prijevoda *Teogonije*, valja spomenuti da je iste godine objavljeno jednojezično (Zamanja 1785) i dvojezično izdanje (Hesiod–Zamanja 1785). U dvojezičnome se izdanju na stranicama 5–16 nalazi i heksameterska posveta Ferdinandu Austrijskomu, bratu Petra Leopolda kojemu je Zamanja posvetio prijevod *Odiseje*. U posveti je vidljiv Vergilijev utjecaj, osobito u početnim stihovima u kojima Zamanja oponaša početak *Eneide*. Zamanja je prijevod popratio opsežnim komentarom u kojemu interpretira odabrane odlomke, objašnjava neke izraze (toponime, teonime, epitete), navodi antičke izvore koji govore o Hesiodu (npr. Lukijan) i koje stilski i sadržajno uspoređuje s Hesiodom (npr. Homera, odnosno Ovidija) te u kojemu povremeno polemizira s ranijim prevoditeljima i komentatorima (npr. Le Clercom i njegovim feničkim etimologijama), a ni sam Hesiod nije pošteđen kritike pedantnoga isusovca (između ostaloga jer brka teogoniju s kozmogonijom).

U analizi Zamanjinih prijevoda Teokrita već je primijećeno da autor

⁸ Uz napomenu da za prva tri nije sasvim jasan redosljed.

povremeno nastoji uljepšati i pročistiti izvornik, tipično za njegovo doba, iako je to kod njega mnogo manje izraženo nego u njegova učitelja Kunića, koji se nije ustručavao nezgodna mjesta sasvim izbaciti (Bricko 2002a). Također, primjetan je utjecaj rimskih pjesnika, osobito onih zlatnoga doba, što je očekivano zbog isusovačkoga kurikula i neoklasicističke poetike, koju je promovirala *Accademia dell' Arcadia* (Bricko 2002a, 2002b; Ćosić–Mrigan–Šošarić 2016).

3. *Hesiodi Ascraei Deorum generatio*

3.1. Hesiod: djelo i recepcija

Grčki autor Hesiod najvjerojatnije je živio i stvarao u razdoblju između 750. i 600. g. pr. Kr. Njegovim se djelima smatraju epovi *Teogonija* i *Poslovi i dani*, dok je autorstvo *Heraklova štita* upitno (v. npr. Woodard 2009:84). U novije vrijeme sve veću pozornost privlače poveznice između Hesioda i bliskoistočne književnosti (v. npr. Woodard 2009). Postoje sumnje povezane s time je li Hesiod, kao i Homer, postojao te jesu li tekstovi koji se njemu pripisuju jedinstveni ili su nastali kasnije kompiliranjem usmenih dijelova (o toj raspravi v. npr. Nelson 2005). Unatoč tim sumnjama riječ je o prvome autoru u grčkoj književnosti koji u svojim djelima iznosi podatke o sebi – između ostaloga da mrzi svoj rodni grad Askru, da ima brata i oca te da je sudjelovao u pjesničkome natjecanju (Schlegel 2006:1–10). Hesiodovo djelo smatra se, uz Homera, jednim od početaka europske književne tradicije, ali za razliku od Homera njegov je identitet jasniji jer sam navodi svoje ime.

Hesiod se smatra začetnikom didaktičnoga epa u antičkoj književnosti u prvome redu zbog svojega djela *Poslovi i dani*. Didaktičnost je ono što se često ističe kao razlika između Hesioda i Homera, također velikana grčke epike (Koning 2010:341). S obzirom na to da je riječ o dvama velikim i važnim autorima koji stoje na počecima antičke književnosti i pišu epske tekstove, ne čudi da su u povijesti književnosti često bili uspoređivani. *Natjecanje Homera i Hesioda* djelo je nepoznatoga autora u kojemu je prikazano pjesničko nadmetanje dvojice pjesnika. Prema mišljenju publike nagradu je zaslužio Homer, ali kralj ju je ipak dodijelio Hesiodu »uz objašnjenje da je pravo da pobijedi onaj koji poziva na poljodjelstvo i mir, a ne onaj koji pripovijeda o ratu i pokoljima« (*Boj žaba i miševa, Natjecanje Homera i Hesioda* 2004:81).⁹ U antičkoj književnosti nije uvijek bilo jasno kako definirati Hesiodov stil i žanr. Tek je u aleksandrijskome krugu Hesiod jasnije

⁹ Više o *Natjecanju Homera i Hesioda*, osobito o problemu datacije, piše Koning (2010:239–268).

određen kao pjesnik zbog želje aleksandrijskih filologa da naglase suprotstavljanje normi i Homeru (Koning 2010:342–343), ali se u literaturi ipak često ističe da je Hesiod i usprkos tomu znatno utjecao na antičko pjesništvo. Platon, premda vrlo skeptičan prema pjesnicima, hvali Hesioda (Rep. 466b, 468e, 546e), koji mu je draži od Homera (Nelson 2005:330). Na Platona osobito utječe Hesiodova priča o različitim dobima u ljudskoj povijesti, tj. priča o propasti čovjeka od zlatnoga do željeznoga doba (Schlegel 2006:9). Hesiodov utjecaj na Platona spominje i sam Zamanja u predgovoru svojemu prijevodu *Teogonije* (1785:XIV). Smatra se da su se svi kasniji grčki i rimski autori didaktičnih spjevova ugledali u Hesioda. Koning uočava zanimanje i za reakciju na Hesioda već kod predsokratovaca Ksenofana, Heraklita, Parmenida i Empedokla te pjesnika Pindara (2010:189–234, 310–316). Slavna je izjava grčkoga povjesničara Herodota (5. st. pr. Kr.) da su Homer i Hesiod pjesnici koji su naučili Grke o bogovima (Herodot 2, 53). Hesiod je općenito važan izvor za poznavanje grčke mitologije (više u Dowden 2011/2014, koji obrađuje i kasnije mitografe te usputno i njihov odnos prema Homeru i Hesiodu). Naposljetku, svi su se rimski didaktičari također ugledali u Hesioda.¹⁰ Hesiodov je utjecaj osobito vidljiv u Vergilijevim i Lukrecijevim didaktičnim epovima. Teme iz Hesiodove *Teogonije* vrlo su slične temama u petome pjevanju Lukrecijeva epa *De rerum natura* i prvome pjevanju Ovidijevih *Metamorfoza*. Hesiod je utjecao i na druge srodne žanrove. U šestome pjevanju *Eneide* Vergilije u Silenova usta stavlja kombinaciju Hesiodovih i Lukrecijevih riječi (*Aen.* 6, 31). U svojim djelima Hesioda spominju i hvale i Dionizije Halikarnašanin i Velej Paterkul, a Kvintilijan ga ne cijeni kao Homera, ali ga također smatra korisnim štivom.

I u renesansno doba postoji veliko zanimanje za Hesioda. Krajem 15. st. objavljeni su heksameterski prijevodi Hesiodovih djela iz pera dvojice talijanskih humanista: Niccolò della Valle preveo je *Poslove i dane*, a Bonino Mombrizio *Teogoniju* (*Hesiodi Ascraei Georgica, Hesiodi Theogonia per Boninum Mombrizium Mediolanensem*). Od hrvatskih latinista Hesioda je prevodio i Matija Grbić Ilirik (Grbac, Matthias Garbitius Illyricus), koji je 1559. godine objavio prozni prijevod *Poslova i dana* poprativši ga opsežnim komentarom (*Hesiodi opera et dies*).

3.2. Žanrovsko određenje *Teogonije*

Teogonija se često definira kao didaktični i genealoški ep, međutim, njegovu pripadnost žanru didaktičnoga pjesništva neki autori osporavaju. Toohey didaktično pjesništvo definira kao epski tekst iz kojega progova-

¹⁰ Receptcija Hesioda u starome Rimu sažeto je prikazana prema Rosati (2009).

ra jedan autorski glas koji je usmjeren jednomu imenovanom ili neimenovanom primatelju (1996:4). To je ozbiljni žanr kojemu je glavni cilj poučiti. Često sadržava detaljne i tehničke opise uz mnoštvo primjera te mitološke teme. Tipičan je stih takvoga pjesništva u antici heksametar (s iznimkom Ovidijeva *Ljubavnoga umijeća* i *Lijekova od ljubavi*). Hesiod se smatra ocem te vrste pjesništva. Kad govori o žanrovskome određenju *Teogonije*, Toohey smatra da nije riječ o didaktičnomu pjesništvu. Prema njegovu mišljenju *Teogonija* ne zadovoljava kriterije koji određuju didaktično pjesništvo jer tekst nije usmjeren na primatelja, tj. nije prisutan učenik kojega se poučava, a izostanak drugoga lica isključuje i prisutnost implicitnoga primatelja kojega bi tekst trebao poučiti (Toohey 1996:21). U *Teogoniji* je uputa i poučavanje neizravno. Međutim, iako prema Tooheyu ne zadovoljava formalne kriterije da bi je se definiralo kao didaktični ep, *Teogonija* je zasigurno bila važan izvor za proučavanje i poučavanje antičke mitologije; kao što je već spomenuto, tu je važnost uočio već i otac povijesti Herodot.

Didaktično je pjesništvo doživjelo osobit procvat upravo u 18. st., stoljeću u kojemu je živio i stvarao Zamanja, zato što je didaktičnost jedna od značajka prosvjetiteljstva. Zanimanje za didaktičnu književnost u 18. stoljeću širi se i na novolatinsku književnost (Korenjak 2016:96–97; o posebnome zanimanju koje su isusovci pokazivali za taj žanr u 17. i 18. st. v. Haskell 2003, sažeto u Haskell 2014b:36–38). I u hrvatskoj se književnosti 18. st. šire prosvjetiteljske ideje koje se osobito ogledaju u djelima Filipa Grabovca, Matije Antuna Relkovića i Andrije Kačića Miošića. I Grabovčev *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* i Relkovićev *Satir iliti divji čovik* i Kačić-Miošićev *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* namijenjeni su neukomu čitatelju kojega bi takav tekst trebao poučiti. U predgovoru prvomu izdanju *Razgovora ugodnoga* Kačić Miošić, obraćajući se *bratu štiocu*, otkriva primarnu namjenu takvih tekstova: poučiti neukoga seljaka slavnoj povijesti slavenskih naroda. Cilj je Grabovčeva *Cvita* također poučiti seljaka povijesti, a u *Satiru* Relkovićeve je namjera poučiti neukoga slavonskog seljaka da se odmakne od loših turskih *skula* i da iskoristi ljepotu i plodnost zemlje na kojoj živi.¹¹ Prevođenje djela kao što je *Teogonija* tako se izrazito uklapa u duh razdoblja i ne čudi da je Zamanja posegnuo upravo za Hesiodovim djelima. Međutim, treba ipak naglasiti da je namjena Zamanjina djela bila drukčija. S obzirom na to da je tekst na latinskome, nije ciljao na istu publiku kao Kačić Miošić, Relković i Grabovac koji su se obraćali isključivo hrvatskomu čitateljstvu i slušateljstvu, nego na međunarodnu intelektualnu zajednicu kojoj je latinski još uvijek *lingua franca*. Nadalje, njegov cilj nije bio poučiti neuke seljake i slaviti povijest i način života svoje-

¹¹ V. npr. Pavličić 1987; Dukić 1998, 2002, 2003, 2007; Fališevac 2003.

ga naroda, nego približiti suvremenicima stilizirano djelo antičkoga autora te pokazati da postoje djela koja mogu biti izvor pouke čak i za već obrazovanu publiku istančanoga ukusa.

4. Zamanjin prijevod Hesiodove *Teogonije*

4.1. Zamanjin predgovor prijevodu

Zamanjinu prijevodu prethodi opširan predgovor na latinskome.¹² U predgovoru Zamanja navodi da se prihvatio prijevoda Hesiodove *Teogonije* nakon što je završio prevođenje Homerove *Odiseje* i nakon što je preveo Hesiodov *Štit i Poslove i dane*. Prijevod *Teogonije* objavljuje uz grčke stihove kako bi se njegov prijevod lako mogao usporediti s grčkim. Pritom spominje da se služio izdanjem koje naziva *Graeviana editio*.¹³ Navodi da zna da su i prije njega Hesiodovi tekstovi bili prevedeni na latinski, ali da je on pri prevođenju nastojao oponašati Vergilijev stil, dakle, sam ističe da mu je Vergilije glavni uzor. U predgovoru Zamanja donosi i podatke o Hesiodovu životu, o čemu navodi da nije pisao kad je objavio *Poslove i dane i Štit* te o samoj *Teogoniji*. Zamanja, dakle, ne dvoji o Hesiodovu postojanju, samo navodi da njegovo točno rodno mjesto nije sigurno. Navodi osnovne podatke o njegovu životu, legende o smrti te raspravu o godinama kad je živio i o tome je li prethodio Homeru ili ne. Zamanja je vrlo upućen u raspravu o tome kad je Hesiod živio i iznosi različita mišljenja, detaljno ih razlaže i argumentira te opsežno prikazuje stavove različitih antičkih autora. Zamanja navodi da je Hesiod i u antici bio cijenjen autor te navodi mišljenja Dionizija Halikarnašanina i Veleja Paterkula. Iznosi i stav Marka Fabija Kvintilijana, koji kaže da se Hesiod rijetko ističe i zaostaje za Homerom, ali donosi mnoge korisne moralne primjere, a njegov je stil opisan kao *levis/lenis* te mu Kvintilijan daje nagradu u srednjemu stilu. Pritom Zamanja parafrazira Kvintilijanove riječi, uglavnom se vjerno držeći izvornika uz poneku promjenu u redu riječi te bira sinonimne i etimološki slične riječi za opis njegova stila (*lenitas* 'blagost' u odnosu na *levitas* 'lakoća', *expositionis* 'razlaganje, razvijanje, opis' umjesto *compositionis* 'sasta-

¹² Isti je predgovor tiskan u jednojezičnome izdanju teksta na stranicama I–XXXV (Zamanja 1785) i dvojezičnome izdanju na stranicama I–XXXV koje se nalaze između posvete Ferdinandu Austrijskomu i grčkoga teksta (Hesiod–Zamanja 1785). Dvojezično izdanje dostupno je na stranicama Austrijske nacionalne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek)

http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ176046706.

¹³ Riječ je o izdanju u kojemu je grčki tekst priredio Johann Georg Graevius, a prijevod *Teogonije* Jean Le Clerc (Joannes Clericus), uz bilješke iz pera nekolicine drugih autora uključujući Le Clerca (Hesiod 1701).

vak, spoj', *mediocri* 'srednji, umjeren' umjesto *medio* 'srednji'). Zamanja navodi da se nakon Hesiodove smrti filozof Zenon bavio njegovim djelima. Činjenicu da je Hesiod bio velik i važan autor Zamanja potkrepljuje činjenicom da je u mnogim gradovima dobio spomenike te ih navodi slijedeći Pauzaniju. Zamanja iznosi stav da *Teogonija* nije neobičan tekst u grčkoj književnosti jer su postojale i ranije teogonije, npr. Orfejeva, no ističe veliku vrijednost upravo Hesiodove koja je sačuvana do njegovih dana. Ipak, Hesiod nije autor bez mane: Zamanja mu predbacuje da je u *Teogoniji* pomiješao razne izvore i mitološke tradicije (tračku, feničku, egipatsku, kaldejsku), što otežava posao prevoditeljima i tumačima, od antičkih vremena do novijih proučavatelja grčke mitologije (npr. Daniëla Heinsa, Samuela Bocharta, Pierrea Daniela Hueta i već spomenutoga Le Clerca), koji nisu uvijek znali ponuditi prihvatljiva objašnjenja pojedinih mjesta, nego su smišljali nategnute etimologije i interpretacije. Zamanja smatra *Teogoniju* izvorom informacija za četiri velike teme: nastanak svijeta, političko i društveno uređenje, religiju i drevnu povijest do Trojanskoga rata. Zamanja detaljno prikazuje Hesiodove stavove o nastanku svijeta. Iznosi i stav da Hesiod nije nužno vjerovao u bogove koje je opjevao u *Teogoniji*, ali da je smatrao religiju važnim elementom društvene kohezije. Predgovor u cjelini pokazuje Zamanjino izvrsno poznavanje Hesiodova opusa i izvora koji govore o njemu te upućenost u literaturu o grčkoj mitologiji kakvu možda ne bismo očekivali od isusovca.

Svoj prevoditeljski *credo* Zamanja je detaljnije prikazao na drugome mjestu, u raspravi *Ratio operis*, objavljenoj uz prijevod *Odiseje*, u kojoj se izjašnjava protiv »sekte« doslovnih prevoditelja i navodi Cicerona kao uzornoga prevoditelja. Iako ne iznosi prevoditeljska načela detaljno poput svojega učitelja Kunića u raspravi *Operis ratio* uz prijevod *Ilijade*, Zamanja jasno daje do znanja da se trudio postići i ljepotu i vjernost u prijevodu, pri čemu kao stilski uzor ističe Vergilija (Zamanja 1777:XIX–XXXV).

4.2. Usporedba grčkoga izvornika i latinskoga prijevoda

Na odabranome ulomku s početka epa prikazat ćemo Zamanjin prevoditeljski stil s naglaskom na gramatičke preoblake te se pojedinačno osvrnuti na neke prevoditeljske postupke (sažimanje, proširivanje) i izazove u prevođenju s grčkoga na latinski (participi, čestice, složenice itd.). Latinski primjeri citiraju se prema izdanju iz 1785.

Teogonija 1–8.

μουσάων Ἑλικωνιάδων ἀρχώμεθ' αἰεΐδειν,
αἴθ' Ἑλικῶνος ἔχουσιν ὄρος μέγα τε ζᾷθεόν τε
καί τε περὶ κρήνην ἰοειδέα πόσσ' ἀπαλοῖσιν
ὄρχεῦνται καὶ βωμὸν ἐρισθενέος Κρονίωνος.
καί τε λοεσσάμεναι τέρενα χροά Περμησσοῖο 5
ἢ Ἴππου κρήνης ἢ Ὀλμειοῦ ζαθέοιο
ἀκροτάτῳ Ἑλικῶνι χοροῦς ἐνεποιήσαντο
καλοῦς, ἰμερόεντας: ἐπερρώσαντο δὲ ποσσίν.

Principium nostri Musae sint carminis, alta
Quae iuga concelebrant, sacras Heliconis et umbras,
Pernicique solum plaudunt pede caerulea propter
Stagna Iovisque aram; tum lotae mollia membra
Permessove, Olmiove, aut fonte Hippocrenes 5
Pegaseo, aonii divino in vertice montis
Inter se dulces gaudent agitare choreas
Ingentem edentes sonitum procul.

Adhortativni konjunktiv ἀρχώμεθ' iz prvoga stiha preoblikovan je u imenski predikat *principium sint*. Predikat je prebačen iz prvoga u treće lice množine. Infinitivna dopuna predikatu αἰεΐδειν pretvorena je u imenicu *carminis*, koja je u genitivu i ovisi o riječi *principium*. U latinskome prijehu Muze su postale subjekt rečenice, ali su pomaknute s početnoga mjesta u stihu. Iako je gramatički preoblikovao dijelove toga stiha, Zamanja je zadržao njihova značenja koja je drukčije izrazio. U petome stihu sastavni veznik καί τε pretvara u vremenski prilog *tum*. U šestome stihu kod Hesioda dvaput nalazimo rastavni veznik ἢ. Zamanja umjesto njega upotrebljava dva različita rastavna veznika *-ve* i *aut*. U sedmome stihu predikat ἐνεποιήσαντο u trećemu je licu množine aorista medijalnoga. Budući da u latinskome od stanja postoje samo aktiv i pasiv, Zamanja uz predikat u aktivu dodaje priložnu oznaku *inter se*, kojom nadoknađuje nedostatak medija. Predikat je prebačen iz aorista u prezent: *gaudent agitare*, pri čemu je u latinskome tekstu predikat semantički nepovezan s izvornikom, ali njegova dopuna infinitiv *agitare* može imati uz sebe objekt *choreas*, koji odgovara grčkome χοροῦς. Posljednja rečenica u grčkome ἐπερρώσαντο δὲ ποσσίν nadovezuje se na prethodnu česticom δὲ. Kod Zamanje nema čestica, a rečenica je pretvorena u particip *edentes* dopunjen prilogom *pro-*

cul i objektom *ingentem sonitum*. Značenjske veze između grčkoga izvornika i latinskoga prijevoda u ovoj rečenici nema, ona samo dopunjava ono što je već rečeno te si je pri njezinu prevođenju Zamanja dopustio priličnu slobodu.

Oronim *Helikon* pojavljuje se u ovome odlomku dva puta (tri ako računamo pridjev *Ἑλικωνιάδων*, epitet Muza). Zamanja je odlučio izbjeći ponavljanje, pa kod njega samo u drugome stihu nalazimo *Heliconis*, dok se u šestome izrazio opisno *aonii montis*. Broj je stihova u tim dvama odlomcima jednak, no to nije uvijek slučaj u Zamanjinu prijevodu u odnosu na Hesioda, što ćemo prikazati u odlomcima koji slijede. Na temelju ovoga odlomka vidljivo je da se Zamanja katkad udaljava u formi, tj. gramatičkim oblicima da bi prilagodio Hesioda latinskomu jeziku, a značenje originala prenosi na različite načine.

4.3. Sažimanje i proširivanje

Zamanjin tekst sadržava 1130 redaka, dakle premašuje original za otprilike desetinu. Iako se Zamanja proširivanjem izvornika očito služio znatno više nego skraćivanjem, mogu se naći primjeri sažimanja originala: ἐρισθενέος Κρονίωνος 4 *Iovis* 4, Ὀλμειοῦ ζαθέοιο 6 *Olmio* 5, Φοῖβόν τ' Ἀπόλλωνα 14 *Phoebumque* 14, Οὐρανοῦ ἀστερόεντος 106 *Caelo* 119, αἰδοίη καλή θεός 194 *dea pulcra* 219. U tim primjerima izbačeni su epiteti, osim u primjeru *Phoebumque*, gdje je u prijevodu zadržan pridjevak boga Apolona, a izbačeno njegovo ime. Još jedan primjer kraćenja nalazimo u 116. stihu izvornika, u kojemu čestice τοι μὲν uopće nisu prevedene. Izbacivanje epiteta i čestica može se objasniti nedostatkom istovrijednice u latinskome rječniku. Epiteti su vrlo često bili složenice poput gore navedenoga ἐρισθενέος (više o epitetima u Reece 2011). Latinski nije bio produktivan u tvorbi složenica poput grčkoga te su one očekivano izazov prevoditelju i često ih se ne može nadomjestiti jednom riječju (više o latinskim složenicama u Fruyt 2002; o prevođenju složenica više će riječi biti kasnije). Također, epiteti se mogu smatrati nefunkcionalnim tipom homerske formule jer ih se može izostaviti iz pripovijedanja, za razliku od funkcionalnih formula koje su nužne u usmenoj izvedbi epske pjesme (Bowra 1952:222). Začetnik istraživanja epskih formula Milman Parry smatrao je da je kod epiteta najvažnije da odgovaraju metričkim zahtjevima, a ne da budu usklađeni s kontekstom (sažet prikaz Reece 2011:257–258). Možda ih je i Zamanja na nekim mjestima smatrao nepotrebnima ili neusklađenima s kontekstom, ili ih nije želio gomilati (npr. αἰδοίη καλή θεός 194 *dea pulcra* 219).

Kao što je vidljivo iz većega broja stihova u odnosu na izvornik, brojniji su primjeri proširivanja, od kojih ćemo navesti samo neke: Ἴππου κρήνης 6 *fonte Hippocrenes / Pegaseo* 5–6, ἀκροτάτῳ Ἐλικῶνι 7 *aonii divino in vertice montis* 6, Θέμιν αἰδοίην 16 *Themidisque verendae / Numen* 16–17, γαστέρες οἶον 26 *Tantum epulis sueti parere* 28, ἀλλὰ τί ἦ μοι ταῦτα περὶ δρυῶν ἢ περὶ πέτρῳν 35 *Cur tamen haec quercuque super petraque revolvo / Avius a coepto?* 37–38, οἳ τ' ἐκ τῶν ἐγένοντο θεοί, δωτήρες ἐάων 46 *quorumque a stirpe creatos / Novimus egregios post prima exordia divos / Cunctorum auctores servatoresque bonorum* 48–50, ὁ δ' ὄλβιος, ὃν τινα Μοῦσαι / φίλωνται 96–97 *felix sed et ille, Camoenae / Quem meritum donis augent, et amore tuentur* 106–107, ὡς φάτο 167 *sic fata parens* 186, εἶσε δέ μιν κρύψασα λόχῳ 174 *Insidiasque parans occulta in sede locavit / Audacem gnatum* 193–194, Φόρκυι δ' αὖ Κητῶ Γραίας τέκε καλλιπαρήους / ἐκ γενετῆς πολιάς 270–271 *Hinc Graeas Phorcyni enixa est candida Ceto / Canitie insignes aetatis vere sub ipso* 304–305.

U nekima od tih primjera Zamanja je želio objasniti Hesiodove zakučaste izraze, npr. obraćanje pastirima kao želudcima: γαστέρες οἶον 26 *Tantum epulis sueti parere* 28 ili ἀλλὰ τί ἦ μοι ταῦτα περὶ δρυῶν ἢ περὶ πέτρῳν 35 *Cur tamen haec quercuque super petraque revolvo / Avius a coepto?* 37–38, a povremeno je smatrao opravdanim dati dodatne informacije: Ἴππου κρήνης 6 *fonte Hippocrenes / Pegaseo* 5–6: neke postupke objašnjava i u fusnotama.¹⁴ Neka proširenja ne mijenjaju značenje: Θέμιν αἰδοίην 16 *Themidisque verendae / Numen* 16–17. Možemo pretpostaviti da su neka proširenja motivirana ugledanjem na antičke pisce, čije je riječi uklopio u svoj prijevod iako nisu bile nužne. Kad ἀκροτάτῳ Ἐλικῶνι 7 proširuje u *aonii divino in vertice montis* 6, Zamanja se koristi klauzulom *vertice montis*, koja se nalazi kod nekoliko rimskih pjesnika: Cicerona, Katula, Vergilija, Ovidija, Juvenka i dr. Najviše puta, čak devet, upotrijebio ju je Silije Italik. Grčki izvornik εἶσε δέ μιν κρύψασα λόχῳ 174 znatno je produžen u *Insidiasque parans occulta in sede locavit / Audacem gnatum* 193–194. Početak stiha *Insidiasque parans* mogao bi biti posuđen od Koripa (*Insidiasque parat. nam Mauri tempore cuncto* Ioh. 6, 181), dok se klauzula *sede locavit* pojavljuje kod Vergilija, Valerija Flaka, Klaudijana, Paulina iz Nole, Koripa, Venancija Fortunata i drugih.¹⁵

¹⁴ Za modernu analizu i tumačenja 26. stiha *Teogonije* v. Katz–Volk (2000), a za 35. stih v. Westovu analizu (Hesiod 1966:167–169).

¹⁵ Za pretraživanje antičkoga pjesništva upotrijebljena je digitalna zbirka *Musisque Deoque*.

4.4. Neki jezični izazovi u prevođenju s grčkoga na latinski

Svi su se prevoditelji s grčkoga na latinski morali suočiti s gramatičkim razlikama između tih dvaju jezika. Te su strukturne i gramatičke razlike između jezika izvornika i ciljnoga jezika velik prevoditeljski problem jer se prevoditelj u tim slučajevima ne može poslužiti formalnim korespondentom kao prijevodom istovrijednicom. Prevoditeljskim problemom mogu postati razlike u latinskome i grčkome glagolskom sustavu: grčki ima perfekt i aorist, dok latinski ima samo perfekt; grčki ima tri stanja: aktiv, medij i pasiv, latinski samo aktiv i pasiv. Grčki ima i glagolske participe svih osnova, s time da se medijalni i pasivni oblici razlikuju samo u aoristu i futuru. Za razliku od razvijenoga sustava participa u grčkome latinski ima samo particip prezenta aktivnoga, particip perfekta pasivnoga i particip futura aktivnoga. Grčki se participi stoga često prevode zavisnim rečenicama, npr. odnosnom: Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι 114 *superum caelestia templa / Quae colitis* 127–128, odnosnom s namjernim značenjem: Διὸς νόον ἐξαπαφίσκων 537 *quo falleret arte Tonantem* 599 ili vremenskom: Κυσαμένη Ἐρέβει φιλότῃ μιγεῖσα 125 *Mixta Erebo, postquam vasta concepit in alvo* 139. Zamanja upotrebljava i finitne glagolske oblike poput *se-cuit* 211 za ἀποτμήξας 188 ili pak participe prevodi opisno: *firma / Mente* 187–188 za θαρσήσας 168.

Još su jedan prevoditeljski izazov pri prevođenju s grčkoga na latinski čestice kojima je grčki jezik osobito bogat. U prva 103 stiha *Teogonije* nalazimo 44 čestice u grčkome tekstu, od čega 28 puta česticu δέ. U odgovarajućemu dijelu latinskoga teksta (stihovi 1–114) nalazimo samo sedam čestica, što ne znači nužno da je Zamanja izbjegavao prevoditi čestice, nego da ih nije prevodio isključivo česticama.¹⁶ Kao primjer Zamanjinih prevoditeljskih rješenja pri prevođenju čestica prikazat ćemo čestice u odlomku od 167. do 177. stiha *Teogonije* te Zamanjina prijevodna rješenja. Zamanja uopće ne prevodi čestice u sljedećim primjerima: γὰρ 167, δ' ἄρα 168, γὰρ 172, δέ 173, δ' 175, ὅ 177. Česticu δέ prevodi tri puta: δέ 169 *tum denique* 187, δέ 174 *-que* 193, δέ 176 *iamque* 196. Česticu γε 171 prevodi kao *enim* 190. Od deset čestica u grčkome tekstu prevedene su četiri. I u ostatku teksta prisutno je nastojanje da se čestice ne prevode. Povezano s prevođenjem čestice δέ dodajemo i δ' 188 *quin* 210. Ta grčka čestica može imati suprotno i sastavno značenje te može, između ostaloga, uvoditi objašnjenja, pojavljivati se u nabranjima ili prijelazima te označavati uzročno-posljedičnu vezu.¹⁷ Riječi su kojima je Zamanja prevodi veznici, čestice i pri-

¹⁶ Nisu uzete u obzir modalne čestice koje se moraju pojaviti uz optativ, npr. κεν.

¹⁷ Prema natuknici u Liddell-Scottovu rječniku dostupnome na Logeionu.

lozi. Oni služe povezivanju: sastavni veznik *-que* (*ingenti gavisata est pectore Terra, / Insidiasque parans occulta in sede locavit / Audacem gnatum* 192–194) ili nadovezivanju jedne radnje na drugu (*metus irruit ingens / Omnibus attonitis monitu. tum denique firma / Mente vafer Saturnus ita est sua dicta sequutus.* 186–188, *Dat falcem ingentem, multo simul instruit astu. / Iamque aderat Caelus...* 195–196). Zamanji nije bilo važno da čestice uvijek prevodi česticama, nego da, ako ih prevede, odabere riječi kojima će postići ono što se česticama postiže u grčkome izvorniku: koherentan, povezan tekst u kojemu se teme elegantno nadovezuju jedna na drugu. Napomenimo ovdje da Zamanja ne upotrebljava uvijek ista rješenja te se npr. česticom *scilicet* koristi za *μὲν γὰρ* i *δὲ καὶ*: *τοῖς μὲν γὰρ σάρκας τε καὶ ἔγκρατα πίονα δημῶ* 538 *Scilicet involvensque artus et viscera et omnem* 600, *δεινὸν δὲ καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι / τοῦτο τέρας.* 743–744 *Monstrum horrendum, ipsis visu admirabile divis / Scilicet est.* 825–826.¹⁸

Posljednji je problem pri prevođenju s grčkoga na latinski koji ćemo istaknuti prevođenje složenica. Uporaba složenica bila je važna osobina pjesničkoga stila još u indoeuropskome prajeziku (West 2007:79–81). Mnogi su Homerovi i Hesiodovi epiteti složenice, ali za razliku od grčkoga, latinski nije bio osobito produktivan u tvorbi složenica te je njihovo prevođenje poseban izazov prevoditeljima (v. Fruyt 2002). Pridjevske složenice važan su stilski element u *Teogoniji*. Među njima su vrlo česte posvojne složenice koje su egzocentrične, tj. opisuju nešto izvan same složenice, npr. *brzonogi* opisuje onoga koji ima brze noge.¹⁹ Budući da se djelo sastoji od niza genealogija i kataloga raznih božanstava (v. Westov prikaz strukture djela u Hesiod 1966:16–18), uz njihova imena očekujemo epitete kao standardno obilježje epike (v. npr. West 2007:83–85).

Zamanja se u prijevodu *Teogonije* razmjerno rijetko koristi latinskim složenicama na mjestu grčkih (*Ζεὺς ὑψιβρεμέτης* 601 *Altitonans* 666), što je i očekivano jer je u latinskome imao manje složenica na raspolaganju. Ipak, nikako mu se ne može predbaciti slabo poznavanje latinskoga rječnika. U stihu *τὴν δ' Ἀφροδίτην / ἀφρογενέα τε θεὰν καὶ ἑυστέφανον Κυθήρειαν* 195–196 *illam Aphroditen, / Spumigenamque deam, et Cytherean serta gerentem* 221–222 upotrebljava Venerin epitet *spumigena*, sačuvan samo na jednome mjestu u rimskoj književnosti, u djelu Marcijana Kapele (9.915). Za izraz *ἡυκόμους θ' Ἄρπυίας* 265 nalazimo *Pulcricomasque Harpyias* 301. Pretraživanjem digitalnih zbirka *Musisqae Deoque* i *Poeti d'Italia* utvrđeno je da pri-

¹⁸ *Καὶ* ovdje nije upotrijebljeno kao veznik, nego kao emfatična čestica.

¹⁹ Za razliku od endocentričnih složenica koje opisuju jedan od elemenata složenice, npr. *dvosjed* ili *trosjed* opisuju vrstu sjedala, a ne nekoga tko taj predmet posjeduje.

djev *pulcricomus* nije posvjedočen ni u korpusu antičke književnosti ni u korpusu renesansne talijanske poezije.²⁰ Moguće je da je Zamanja taj pridjev preuzeo iz Le Clercova proznog prijevoda uz Graeviusovo izdanje grčkoga teksta kojim se služio (Hesiod 1701).²¹

Kad pri prevođenju ne uspijeva naći već postojeću latinsku istovrijednicu, Zamanja u prevođenju složenica nastoji zadržati barem dio značenja složenice iz izvornika. Jedna je od njegovih tehnika pri prevođenju riječi za koje ne uspijeva pronaći latinsku istovrijednicu uporaba ablativa svojstva: Ἡβην τε χρυσοστέφανον 17 *Auratoque Heben serpto* 18, ὁμόφρονας 60 *concordi pectore* 66, καρχαρόδοντα 180 *longis horrentem dentibus* 201, ἀμαρτίνοόν τ' Ἐπιμηθέα 511 *et stulta mente Epimetheum* 570. Upotrebljava i ablativ obzira, καλλίσφυρον Ὠκεανίνην 507 *pedibus pulcrum oceaninen* 565 te akuzativ obzira, sintaktičku posuđenicu iz grčkoga tipičnu za neoterike: εὐειδῆς Γαλάτεια 250 *pulcra genas Galatea* 283, Εὐνίκη ῥοδόπηχυσ 246 *ulnasque rubens Eunice* 280, ἐσσύρω Ἀμφιτρίτη 254 *talos pulcra Amphitrita* 287. Služi se participima i njihovim dopunama: ἐστέφανός θ' Ἄλιμηδῆ 255 *bene et redimita Halimede* 288, Γλαυκονόμη τε φιλομμειδῆς 256 *Glaucanome risu gaudens* 289. Neke su složenice potpuno preoblikovane, npr. Κρόνον ἀγκυλομήτην 18 *Saturni pectora vafra* 20. Zamanja katkad proširuje tekst novim značenjskim elementima: αἰγίοχον 11 *Aegida qui dextra retines* 11, γλαυκῶπιν Ἀθήνην 13 *oculoque Minervam / Caeruleo insignem* 12–13, Ἄρτεμιν ἰοχέαιραν 14 *iaculis gaudentem arcuque Dianam* 14, Ποσειδάωνα γεγρόχον, ἐννοσίγαιον 15 *Neptunumque undis qui terram amplectitur omnem / Concutiens motu vasto* 15–16, Πεμφροδῶ τ' ἔυπεπλον Ἐνώ τε κροκόπεπλον 273 *Pephradoque, Enyoque; hanc palla rite per artus / Fulgenti, hanc croceo laetam velamine* 308–309.

Katkad zadržava samo jedan značenjski element složenice, a drugi izbacuje: πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ 189 *in undas / Aequeoreas* 211–212. Složenicu može zamijeniti i nesloženim pridjevom: Κητῶ καλλιπάρηον 238 *Cetoque decentem* 271, ili sasvim izbaciti: Ὠκεανοῖο βαθυρρεΐταιο 265 *Oceani* 299.²² Kompromisno rješenje nalazimo u stihu Ἴπποθόη τ' ἐρόεσσα καὶ

²⁰ Za pretraživanje talijanske renesansne poezije na latinskome upotrijebljena je zbirka *Poeti d' Italia*.

²¹ Pojavljuje se i u proznome djelu *Historia deorum gentilium* talijanskoga humanista Lilija Gregorija Giraldija iz 1548., također uz Harpije (*pulchricomas Harpyas*). Knjiga je dostupna na stranicama Austrijske akademije znanosti (Österreichische Akademie der Wissenschaften) na <https://www.oeaw.ac.at/kal/mythos/>. Zamanja spominje Giraldija u predgovoru (Zamanja 1785:XI, XIV). Pridjev se pojavljuje i u Zamanjinu epu *Jeka* (1.2.136), tiskanome 1764. Uporabu toga teksta smatramo odrazom Zamanjina osobito zanimanja za mitologiju.

²² Zamanja se čudi pridjevu καλλιπάρηον, vrlo vjerojatno pod utjecajem komen-

Ἴππωνόη ῥοδόπηχης 251 *Et roseo Hippothoe simul, Hipponoeque lacerto* 284. Zamanja prvi epitet izbacuje, a drugi proširuje na obje imenice. Le Clerc ovdje donosi *Hippothoëque amabilis, et Hipponoë roseis lacertis praedita*, što izborom riječi podsjeća na Zamanju.

4.5. Još neke opaske o izboru riječi prijevoda

Iako je o Zamanjinu izboru riječi već bilo govora u prethodnim poglavljima, dodajemo još nekoliko primjera vrijednih spomena. Zamanja dokazuje poznavanje klasičnih latinskih riječi pridjevom *anxifer* 113, koji se u rimskoj književnosti pojavljuje samo dvaput, oba puta kod Cicerona (*Cic. Div. 1, 13, 22; Tusc. 2, 9, 21*) te poetskom uporabom riječi *marmor* u značenju 'more' (ἠεροειδέι πόντω 252 *nigro in marmore* 285). Pridjev *suavidicus* 41 posuđen je od Lukrecija (4, 180; 4, 909), a riječ *nimbifer* 45 u antici su upotrijebili samo Ovidije (*P. 4, 8, 60*) i Avijen (*Arat. 858*). Pridjev *omnivorus* 353 nalazimo u rimskoj književnosti samo kod Plinija Starijega (25, 49), a Zamanjina *malesuada Fames* 256 preuzeta je od Vergilija (*Aen. 6, 276*).

Što se tiče pročišćavanja dijelova teksta koji bi mogli sablazniti profinjenu publiku, primjerice spominjanje spolnih organa, primjeri *inguina patris* 202 za μήδεα πατρὸς 180 i *Foeda pudenda* 211 za μήδεα 188 pokazuju da Zamanja nije bio spreman ići predaleko da pročisti izvornik, ali je birao riječi najvišega registra te dodao pridjev *foedus*.²³ U prethodnome stihu dodao je *ceu fama est*, što, kao i prethodno navedeno dodavanje pridjeva *foedus*, objašnjavamo željom da se ogradi od izvornika. Na ovome bi se mjestu izbacivanjem izgubio važan dio priče o smjeni generacija bogova, a priča o Afroditinu rođenju bila bi nejasna. Zamanja u fusnoti polemizira s Le Clercom koji je bio iznio alegorijsko tumačenje stiha potaknuto dvoznačnošću riječi μήδος, što pokazuje da nije bio spreman izmišljati nategnuta objašnjenja samo da ne bi šokirao čitatelje (Hesiod 1785:24–25). Zamanjin prijevod katkad zvuči svečanije od originala: Ἐλικῶνος ἔχουσιν ὄρος μέγα τε ζᾷθεόν τε 2 postaje *alta / Quae iuga concelebrant, sacras Heliconis et umbras* 1–2; osim dodavanja epiteta, čest grčki glagol ἔχω preveden je rijetkim latinskim glagolom *concelebro*. Stih τὰ τ' ἐόντα τὰ τ' ἐσόμενα πρὸ τ' ἐόντα 38 preveden je *Quae sunt, quae venient, quae iam fugere peracta* 40, Zamanja tu izbjegava ponavljanje još jednoga čestog glagola sa značenjem 'biti', koji se kod Hesioda pojavljuje tri puta i umjesto toga prevodi s pomoću triju različitih glagola, a u fusnoti navodi sličan Vergilijev stih.

tara uz Le Clercov prijevod u kojemu se smatra da Keta ne može biti lijepa jer su joj kćeri ružne (Hesiod 1701:49, bilješka 238), ali ipak želi ostati vjeran izvorniku, pri čemu primjećuje slobodu grčkih pisaca u uporabi epiteta (Hesiod 1785:35).

²³ O potrebi za pročišćavanjem i vjernosti izvorniku govori i Brcko (2002a).

5. Zamanjini uzori pri prevođenju *Teogonije*

5.1. Antički uzori

Već je istaknuto da su izrazi kojima Zamanja prevodi Hesiodove riječi često vrlo slobodan prepjev originala pisan pod utjecajem rimskih pjesnika. U prethodnim odlomcima navele smo riječi koje je Zamanja mogao posuditi samo iz jednoga izvora, npr. Ciceronov hapaks *anxifer*. Sam je Zamanja u predgovoru djela naveo da želi prijevod približiti Vergiliju. U ovome će se dijelu rada, kako bi se što detaljnije istražili Zamanjini uzori, analizirati klauzule, tj. završetci stihova. Pjesnici koji su pisali na latinskoj me posuđivali su klauzule od ranijih autora, i to češće nego ostale dijelove stiha. Takva praksa postojala je već u starome Rimu, npr. Vergilije je preuzimao Enijeve klauzule. Kako bi se utvrdio utjecaj autora koje je Zamanja čitao na njegov prijevod *Teogonije*, klauzule njegova prijevoda uspoređene su s tekstovima u digitalnoj zbirci *Musisque Deoque*.²⁴ Dobivene rezultate usporedile smo s rezultatima ranijega istraživanja o Zamanjinoj *Odi-seji* (Ćosić–Mrgan–Šoštarčić 2016).²⁵

Od klauzula koje se pojavljuju samo u jednoga autora najveći je broj klauzula iz Ovidijevih *Metamorfoza*, njih 19.²⁶ Osim klauzula iz *Metamorfoza* pojavljuju se dvije klauzule iz *Fasta*, jedna iz *Poslanica iz Ponta*, dvije iz *Ljubavi*, ali obje podudarne s klauzulama iz *Metamorfoza*, te jedna klauzula iz *Ljubavnoga umijeća*, koja se u *Teogoniji* pojavljuje dvaput.²⁷ Kao drugi se najčešći izvor pojavljuje Silije Italik i njegov ep *Punski rat*, najveći ep rimske književnosti iz 1. st. poslije Krista. Klauzulama iz Silija Italika kao jedina izvora Zamanja se služi 11 puta.²⁸ Deset je klauzula iz zbirke *Antho-*

²⁴ <http://mizar.unive.it/mqdaq/public/index>.

²⁵ Kratice za imena pisaca i djela pisane su prema *Oxford Classical Dictionary*, 4th edition. Ako ih tamo nema, preuzete su sa stranice *Musisque Deoque*.

²⁶ *atria complent* Ov. Met. 5, 153, *gratissima nymphis* Ov. Met. 13, 736, *praecordia telo* Ov. Met. 6, 251, *de uulnere, guttae* Ov. Met. 2, 360, *Thaumas* Ov. Met. 12, 303, *tegumenque remouit* Ov. Met. 1, 674, *confinia mundi* Ov. Met. 12, 40, *dicta probarunt* Ov. Met. 8, 616, *emisit in auras* Ov. Met. 6, 398 / Ov. Met. 15, 220, *ardua collo* Ov. Met. 1, 730, *uoluentia flammas* Ov. Met. 7, 109, *arma feruntur* Ov. Met. 12, 621, *sub inum* Ov. Met. 4, 162, *ora coerces* Ov. Met. 6, 226, *Thaumantias Iris* Ov. Met. 4, 480, *ira nocentem* Ov. Met. 13, 562, *magna uirorum* Ov. Met. 11, 557, *fronte capillis* Ov. Met. 2, 476, *per auram* Ov. Met. 11, 6.

²⁷ *dicta probarunt* Ov. Fast. 5, 53, *uere iuuentae* Ov. Fast. 5, 525, *maximus omnes* Ov. Pont. 4, 10, 57; *nata Cythera* Ov. Am. 2, 17, 4, *fronte capillis* Ov. Am. 1, 7, 49; *thalamoque recepit* Ov. Ars am. 2, 407.

²⁸ *inde citato* Sil. Pun. 12, 171 / Sil. Pun. 13, 750, *uiribus acri* Sil. Pun. 9, 362, *pectore seruat* Sil. Pun. 13, 825, *pressa furenti* Sil. Pun. 1, 545, *proferre parabat* Sil. Pun. 11, 369, *frondentibus umbris* Sil. Pun. 12, 354, *fragmina montis* Sil. Pun. 3, 470, *undique portis* Sil. Pun. 12, 184, *condidit aluo* Sil. Pun. 6, 199, *ille uirorum* Sil. Pun. 7, 58, *certare Tonanti* Sil. Pun. 10, 54.

logia Latina, nastale u drugoj polovici 5. ili početkom 6. st. u Africi, koja je imala snažan utjecaj na srednjovjekovno latinsko pjesništvo.²⁹ Kao važan se uzor za Zamanjin ep pokazuje i Lukrecije i njegov prirodnoznanstveni ep *O prirodi*. Devet je klauzula koje su preuzete isključivo iz Lukrecija.³⁰ Devet je i klauzula koje Zamanja preuzima iz *Eneide*.³¹ Prisutne su klauzule i iz ostalih Vergilijevih djela: iz *Georgika* ih je šest, a jedna je iz *Ekloga*.³² Pet je klauzula iz zbirke *Appendix Vergiliana*, koja je bila pripisivana Vergiliju.³³ Šest je klauzula iz djela Ciprijana Gala, kršćanskoga pisca s početka 5. st.³⁴ Nekoliko je klauzula iz djela Prudencija, kršćanskoga pjesnika iz 4. st. Dvije su klauzule iz Prudencijeva *Podrijetla grijeha*. Pojavljuju se klauzule i iz polemike s poganstvom *Protiv Simaha* i predgovora tomu djelu, iz ciklusa *Peristephanon* i zbirke *Cathemerinon*.³⁵ Četiri su klauzule iz Manilijeva epa *O astronomiji*.³⁶ Četiri su klauzule iz pjesama Paulina iz Nole, kršćanskoga autora iz 4. stoljeća.³⁷ Pojavljuju se tri klauzule iz epa *Argonau-*

²⁹ *imitantia uerum Anth. Lat. 521, 1, nomina nymphae Anth. Lat. 742, 20, artibus omnes Anth. Lat. 945, 2, ore renidens Anth. Lat. 485, 150, praemia sorte Anth. Lat. 193, 10, improba rostro Anth. Lat. 733, 7, taedasque iugales Anth. Lat. 742, 52, solatia curis Anth. Lat. 931, 111, inclita proles Anth. Lat. 724, 4, lanugine malas Anth. Lat. 742, 14.*

³⁰ *mollia membra Lucr. 4, 789 / Lucr. 4, 980, luna nitore Lucr. 5, 768, maximus aether Lucr. 5, 473, terraque creatis Lucr. 2, 940, sublime feruntur Lucr. 4, 133, sola terrae Lucr. 2, 592, lumina cumque Lucr. 2, 114, mutua contra Lucr. 6, 1084, tempore fudit Lucr. 5, 823.*

³¹ *clamore resultant Verg. Aen. 5, 150, pulcherrimus omnis Verg. Aen. 4, 141 / Verg. Aen. 7, 55, nomine gentes Verg. Aen. 6, 776, lacertosque Verg. Aen. 5, 422, aurea clamor Verg. Aen. 5, 140 / Verg. Aen. 11, 832, gurgite lymphas Verg. Aen. 9, 23, desertaque montis Verg. Aen. 8, 191, caerulea uexit Verg. Aen. 7, 198, mortalibus alnum Verg. Aen. 5, 64.*

³² *et dulcia furta Verg. G. 4, 346, discordia motu Verg. G. 4, 68, gloria, si quem Verg. G. 4, 6, armentaue laeta Verg. G. 2, 144, spectata labore Verg. G. 1, 197; carmina coepta Verg. Ecl. 8, 12.*

³³ *uertice Olympum App. Verg. Ciris 34, gurgite circum App. Verg. Ciris 452, undique torret App. Verg. Aetna 621, lumina toruo App. Verg. Culex 173, mortalibus alnum App. Verg. Ciris 349.*

³⁴ *dicta secutus Cypr. Gall. Num. 365, fudit ab aluo Cypr. Gall. Gen. 1092, durumque laborem Cypr. Gall. Exod. 755, custodia fida Cypr. Gall. Gen. 1184, genitore creata Cypr. Gall. Gen. 191, coniuge parta Cypr. Gall. Gen. 974.*

³⁵ *nouimus ipsum Prudent. Ham. 126, aurea dona Prudent. Ham. 925, arce potiti Prudent. C. Symm. 1, 595, triste periculum Prudent. C. Symm. Praef. 1, 66, et almīs Prudent. Perist. 5, 287, exul et errans Prudent. Cath. 10, 168.*

³⁶ *diuumque parentes Manil. Astr. 2, 12, citharaeque sonantis Manil. Astr. 4, 528, torquere lacertis Manil. Astr. 5, 294, corpore natam Manil. Astr. 3, 501.*

³⁷ *tuentur amore Paul. Nol. Carm. 20, 2, plurima damna Paul. Nol. Carm. 28, 142, cuncta potenti Paul. Nol. Carm. 27, 468, praestat corpore Paul. Nol. Carm. 31, 292.*

tica Valerija Flaka.³⁸ Tri su klauzule iz pjesama autora Alcima Avita³⁹ i jedna iz dodatka njegovim pjesmama, koja se u *Teogoniji* pojavljuje dvaput. Riječ je o autoru s prelaska iz 5. na 6. st. Tri se klauzule podudaraju s epom *Iohannis* autora Koripa iz 6. st.,⁴⁰ međutim, riječ je o tekstu koji se smatrao izgubljenim do početka 19. st., pa je upitno je li se Zamanja stvarno njime mogao služiti. Pojavljuje se još jedna klauzula toga autora, ali iz drugoga teksta *In laudem Iustini minoris*.⁴¹ Tri su klauzule iz djela Stacija, rimskoga pjesnika iz 1. st. Dvije su klauzule iz zbirke *Šume*, a jedna iz njegova mitološkog epa *Tebaida*.⁴² Klaudijanova se djela pojavljuju u trima klauzulama.⁴³ Dva su primjera iz Lukanova epa *Farsalia*.⁴⁴ Dvije su klauzule iz Juvenalovih *Satira*,⁴⁵ iz epa o životu sv. Martina autora Venancija Fortunata iz 6. st.,⁴⁶ iz djela *Pjesma protiv Marciona* Tertulijana, ranokršćanskoga autora s prelaska iz 2. u 3. st.⁴⁷ Pojavljuju se dvije klauzule iz Avijenova djela *Aratove Pojave* iz 4. st.⁴⁸ Samo se jedanput u Zamanjinoj *Teogoniji* pojavljuju Propercije,⁴⁹ Horacije,⁵⁰ Marije Viktor iz 5. st.⁵¹ i Juvenko, autor iz 4. st.⁵² Taj popis autora pokazuje da je Zamanja dobro poznao Lukrecija, klasične autore Ovidija i Vergilija, srebrnodobne epičare i kršćanske pisce.

U radu Ćosić i dr. (2016) autorice kronološki navode utjecaje koje su otkrile u Zamanjinu prijevodu *Odiseje*: Plaut, Lukrecije, Ciceron, Vergilije, Ovidije i drugi elegičari, epičari srebrnoga doba te kršćanski pjesnici. Rezultati dobiveni za *Teogoniju* ponešto se razlikuju od toga. U *Teogoniji* nema izraza koji bi upućivali isključivo na Plauta, što objašnjavamo činje-

³⁸ *gramina plantis* Val. Fl. Argon. 3, 528, *Acaste* Val. Fl. Argon. 1, 164, *condidit antro* Val. Fl. Argon. 3, 636.

³⁹ *dicere cantu* Alc. Avit. *Carm.* 4, 31, *membra uigorem* Alc. Avit. *Carm.* 1, 86, *gurgite monstra* Alc. Avit. *Carm.*, *foedere iunxit* Alc. Avit. *Carm. App.* 7, 18.

⁴⁰ *uoce salutant* Coripp. *Ioh.* 4, 59, *omnia lumen* Coripp. *Ioh.* 2, 427, *gaudia sensit* Coripp. *Ioh.* 3, 289.

⁴¹ *candida palmis* Coripp. *Iust.* 2, 50.

⁴² *gurgitis oras* Stat. *Silv.* 2, 1, 194, *undique terras* Stat. *Silv.* 3, 2, 69; *quis in arma* Stat. *Theb.* 10, 233.

⁴³ *stellantis Olympi* Claud. *Cons. Hon.* III 33 / Claud. *Carm. min.* 31, 21, *murmure bellum* Claud. *Cons. Hon.* VI 269, *emicat una* Claud. *Hon. nupt.* 323.

⁴⁴ *fatut et acris* Lucan. *Phars.* 2, 323, *Tethynque* Lucan. *Phars.* 2, 588.

⁴⁵ *spicula uatis* Juv. 13, 79, *similis dis* Juv. 5, 132.

⁴⁶ *atque profunda* Ven. Fort. *Mart.* 2, 306, *peste fugata* Ven. Fort. *Mart.* 3, 88.

⁴⁷ *saeva malorum* Tert. *Adu. Marc.* 4, 7, *auribus ultro* Tert. *Adu. Marc.* 4, 228.

⁴⁸ *namque per ipsas*, Avien. *Arat.* 1008, *germina florum* Avien. *Arat.* 738.

⁴⁹ *arbiter Orci* Prop. 3, 19, 27.

⁵⁰ *et mihi dulces* Hor. *Sat.* 1, 3, 139.

⁵¹ *munere fecit* Mar. Victor *Aleth.* 3, 732.

⁵² *caelestibus olim* Iuvenc. *Evang.* 1, 183.

nicom da u *Teogoniji*, za razliku od *Odiseje*, nema toliko dijaloga u kojima bi se mogli pojaviti jezični elementi iz komedije. Među klauzulama nema rezultata ni za Cicerona. Možda bi ih bilo da je Ciceron uz *Odiseju* prevođio i *Teogoniju* jer se Zamanja poslužio odlomkom iz Ciceronova prijevoda *Odiseje* i jednostavno ga uklopio u svoj prijevod (Ćosić–Mrgan–Šoštarić 2016). Još je jedna zamjetna razlika u odnosu na izvore za prijevod *Odiseje* (Ćosić–Mrgan–Šoštarić 2016) u uporabi klauzula iz zbirke *Anthologia Latina* u prijevodu *Teogonije*. Moguće je da u *Odiseji* nije bilo potvrda koje bi upućivale isključivo na to djelo ili da uzorak nije bio statistički relevantan. Od ostalih autora analizirat ćemo samo četvoricu najbolje posvjedočenih kod kojih je najmanja vjerojatnost da je riječ o slučajnosti. Citati iz Ovidijevih djela potvrđeni su i u Zamanjinu prijevodu *Odiseje*, što Ćosić i dr. smatraju da djelomično izlazi iz očekivanoga zbog Zamanjina isusovačkog obrazovanja jer *Ratio studiorum* neke Ovidijeve tekstove smatra neprilječnim. Stih iz Ovidijeve zbirke *Ljubavno umijeće* u kojemu se opisuje Klitemnestrin preljub svakako nije očekivana lektira za jednoga isusovca. Yasmin Haskell nagađa da je u isusovačkim školama sklonost Ovidiju bila kudikamo veća nego što je propisivala *Ratio studiorum* (2014a:782). Upada u oči sklonost Siliju Italiku, kojega Ćosić i dr. ne ističu kao omiljenoga autora junačke epike srebrnoga doba. Također, smatramo da, iako razmjerno malen, broj klauzula iz Avijena i Manilija, zajedno s Lukrecijevim klauzulama upućuje na Zamanjinu sklonost didaktičnomu pjesništvu s prirodoslovnim i znanstvenim temama. Na kraju, u Zamanjinu prijevodu *Odiseje* najzamjetniji je utjecaj Vergilijeve *Eneide*, što ne čudi s obzirom na to da je riječ o istoj tekstnoj vrsti i najvažnijemu rimskom junačkom epu. Osim toga, Vergilije je isusovcima bio osobito drag autor, pa ne iznenađuje prisutnost klauzula iz njegovih djela i iz onih koja su mu se pripisivala, ali nisu njegova i u *Odiseji* i u *Teogoniji*. Sam je autor naveo u predgovoru *Odiseje* da mu je Vergilije bio važan uzor, pa ne čudi da je od njega posuđivao i klauzule.

5.2. Zamanja i suvremenici

Kao što je već navedeno, izdanje grčkoga teksta kojim se Zamanja služio bilo je popraćeno proznim latinskim prijevodom *Teogonije* iz pera Jeana Le Clerca (Hesiod 1701). Uz već spomenuti pridjev *pulchricomus*, navodimo još neke poveznice između toga i Zamanjina prijevoda.

Hesiod	Zamanja	Le Clerc
ιοειδέα 3	caerula 3	caeruleum 3
χορούς 7	choreas 7	choreas 7
ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον 26	Sub dio, o vigiles pastores, probra virorum 27	Pastores sub dio manentes, mala probra 26
ἦ δ' ἔτεκ' ἑννέα κούρας ὁμόφρονας 60	Illa novem peperit concordi pectore gnatas 66	Ipsa peperit novem filias concordas 60
γλυκερή οἱ ἀπὸ στόματος ῥέει αὐδή. 97	Olli vox dulcis fluit ore, et suavior ipsa liquitur ambrosia 108– 9	Suavis ei ab ore fluit vox 97
Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχῶ χθονὸς εὐρουδείης 119	Tartaraque immenso subter tenebrosa recessu 133	Tartaraque tenebricosa in recessu terrae spaciosae 119
ἦ δ' Ἔρος, ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι 120	Atque Amor, ille deos inter pulcherrimus omnes 134	Atque Amor, qui pulcherrimus inter immortales deos 120
Κρόνος ἀγκυλομήτης 137	vafer Saturnus 151	Saturnus vafer 137
Δωρίδος ἠυκόμοιο 241	pulcra e Doride 273	ex Doride pulcra 241

U tim primjerima postoje podudarnosti u uporabi riječi i sintagma. Smatramo da to ne može biti slučajnost, osobito kad je riječ o rijetkim riječima poput pridjeva *vafer*.⁵³ Vjerojatnije je da se Zamanja povremeno oslanjao na Le Clercov prozni prijevod iako se možda nije uvijek slagao s njegovom interpretacijom Hesioda iznesenom u komentarima.

Postoje podudarnosti između Zamanje i njegovih učitelja. Stih Φόρκυι δ' αὖ Κητώ Γραίας τέκε καλλιπαρήους / ἐκ γενετῆς πολιάς 270–271 preveden je *Hinc Graeas Phorcyni enixa est candida Ceto / Canitie insignes aetatis vere sub ipso* 304–305. Prijedložni izraz ἐκ γενετῆς znatno je produžen u *aetatis vere sub ipso*, a klauzulu *vere sub ipso* nalazimo u epigramu Rajmunda Kunića (9, 215, 1).⁵⁴ CroALa ovdje navodi Zamanju kao ranijega autora, ali ne treba isključiti mogućnost da mu je bio poznat neobjavljeni Kuni-

⁵³ Logeion navodi da se *vafer* pojavljuje manje od 50 puta u rimskoj književnosti te ga ne reda po učestalosti (<http://logeion.uchicago.edu/vafer>).

⁵⁴ <http://croala.ffzg.unizg.hr/cgi-bin/search3t?dbname=croala&word=vere+sub+ipso>.

ćev epigram (o Kunićevim epigramima v. Bratičević 2015). Razmjena ideja između dvojice prijatelja sličnoga književnog ukusa svakako ne iznenađuje. Još jedan Zamanjin učitelj Ruđer Bošković izvor je klauzule *Nocte nigranti* (Zamanjin stih *Dicite, qui Terra, qui Caelo, et Nocte nigranti* 119), koja je preuzeta iz njegova didaktičnog epa *De solis ac lunae defectibus* (2, 337) tiskanoga 1765.⁵⁵ Grčki tekst glasi οἱ Γῆς τ' ἐξεγέροντο καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος, / Νυκτός τε δνοφεροῆς 106–107. *Nocte nigranti* točan je prijevod za Νυκτός τε δνοφεροῆς, ali kao epitet uz *noć* mogao je biti upotrijebljen neki češći sinonim poput *nigra* ili *atra* umjesto participa rijetkoga glagola *nigro*, 1.

6. Zaključak

Latinski prijevod *Teogonije* jedan je od prevoditeljskih pothvata našega poznatog latinista Bernarda Zamanje. Njegovo zanimanje za taj arhajski grčki ep ne iznenađuje s obzirom na vrijeme u kojemu Zamanja stvara, a koje je izrazito naklonjeno poučnim epovima i epovima koji se bave poviješću i kulturom naroda. U predgovoru prijevodu dolazi do izražaja širina Zamanjina obrazovanja jer Zamanja pokazuje veliko poznavanje stavova antičkih i kasnijih autora i filozofa o Hesiodu te dobro poznavanje Hesiodova života i djela. U predgovoru Zamanja pokazuje i da je moderni prevoditelj jer se ne zalaže za doslovni prijevod, nego smatra da je zadaća prevoditelja postići prirodan stil u jeziku na koji se prevodi. Pri prevodenju *Teogonije* s grčkoga na latinski Zamanja se morao suočiti s jezičnim problemima koji su odraz razlika između grčkoga i latinskoga, poput čestote uporabe čestica, razlika u glagolskome sustavu i sklonosti tvorbi složenica. Pri susretu s grčkim česticama Zamanja se uglavnom odlučivao za njihovo potpuno izbacivanje iako je općenito bio sklon proširivanju izvornoga teksta. Jedna od odlika Zamanjina stila bilo je i izbjegavanje ponavljanja. U njegovu je prijevodu proširivanje mnogo češće od skraćivanja i često uključuje izraze posuđene od ranijih pisaca koje je čitao. Zamanja u predgovoru prijevodu ističe želju da Hesiodovu *Teogoniju* približi duhu latinskoga epskog pjesništva, pa ne čudi da se pritom oslanja na izraze i riječi rimskih klasika. Osobito je izražen utjecaj sljedećih rimskih pisaca: Vergilija, Ovidija, Cicerona, Silija Italika i Lukrecija. Temeljito poznavanje njihova izričaja rezultat je isusovačke naobrazbe koja je osposobila Zamanju da se izražava poput lektirnih pisaca. Što se tiče vremenski bližih autora, tekst možemo dovesti u vezu s prijevodom Jeana Le Clerca te djelima Ruđera Boškovića i Rajmunda Kunića. Zamanja u prijevodu *Teogonije* odra-

⁵⁵ <http://croala.ffzg.unizg.hr/cgi-bin/search3t?dbname=croalaword=nocte+nigranti>.

žava i neoklasicistički duh vremena te je prijevod mjestimice elegantniji od originala, a od sablažnjivih elemenata autor se diskretno ograđuje.

Literatura

- Appendini, Francesco Maria. 1830. *De vita et scriptis Bernardi Zamagnaë patricii Rhacusini commentariolum*. Zadar: Typis Joannis Demarchi Typographi Gubernialis.
- Appendini, Francesco Maria. 2016. *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Bitzel, Diane. 1997. *Bernardo Zamagna. Navis Aëria: Eine Metamorphose des Lehrgedichts im Zeichen des technischen Fortschritts*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Boj žaba i miševa; Natjecanje Homera i Hesioda*. 2004. Preveo i priredio Dubravko Škiljan. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Bowra, Cecil Maurice. 1952. *Heroic Poetry*. London: Macmillan.
- Bratičević, Irena. 2015. *Via virtutis: Epigramatski opus Rajmunda Kunića*. Zagreb: Ex libris.
- Bricko, Marina. 2002a. Naknadno upisana Arkadija: Kunić i Zamanja kao prevodioci Teokrita. Ur. Fališevac, Dunja; Josip Lisac; Darko Novaković. *Hrvatska književna baština, sv. 1*. Zagreb: Ex libris, 575–593.
- Bricko, Marina. 2002b. Zamanja's Translation of Hesiod's Epic Works and Days. Ur. Ferluga Petronio, Fedora. *Plurilingvizam v Evropi 18. stoletja*. Maribor: Slavistično društvo, 271–281.
- Ćosić, Dajana; Matea Mrgan; Petra Šoštarić. 2016. Antički uzori u Džamanjićevu latinskom prijevodu Odiseje. *Kroatologija*, 7(1), 31–44.
- Dixon, Susan. 2006. *Between the Real and the Ideal: the Accademia Degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome*. Newark: University of Delaware Press.
- Dowden, Ken. 2011./2014. Telling the Mythology: From Hesiod to the Fifth Century. Ur. Dowden, Ken; Niall Livingstone. *A Companion to Greek Mythology*. Oxford – Malden Ma – Chichester: Wiley Blackwell, 47–72.
- Dukić, Davor. 1998. Grabovčev *Cvit razgovora* i usmenoepska tradicija. Ur. Strukan, Neven. *Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture*. Sinj – Vrlika: Matica hrvatska Sinj – Poglavarstvo grada Vrlike – Matica hrvatska Vrlika, 113–121.
- Dukić, Davor. 2002. *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*. Split: Književni krug.
- Dukić, Davor. 2003. Pučka književnost prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovniku. *Kolo* XIV, 4, 144–165.

- Dukić, Davor. 2007. Andrija Kačić Miošić i književnost Makarskog primorja. Ur. Fališevac, Dunja. *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Zagreb: HAZU, 79–90.
- Fališevac, Dunja. 2003. Relkovićev »Satir iliti divji čovik« kao demokratsko-prosvjetiteljski spjev. *Kaliopin vrt II*. Split: Književni krug.
- Fruyt, Michèle. 2002. Constraints and productivity in Latin Nominal Compounding. *Transactions of Philological Society*, 100, 259–287.
- Haskell, Yasmin Annabel. 2003. *Loyola's Bees*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Haskell, Yasmin Annabel. 2010. Practicing What They Preach: Vergil and the Jesuits. Ur. Farrell, Joseph; Michael Putnam. *A Companion to Vergil's Aeneid and its Tradition*. Chichester – Malden MA: Wiley-Blackwell, 203–216.
- Haskell, Yasmin Annabel. 2014a. The Passion(s) of Jesuit Latin. Ur. Ford, Philip; Jan Bloemendal; Charles Fantazzi. *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World: Macropedia*. Leiden – Boston: Brill, 775–788.
- Haskell, Yasmin Annabel. 2014b. The Vineyard of Verse: The State of Scholarship on Latin Poetry of the Old Society of Jesus. *Journal of Jesuit Studies* 1, 26–46.
- Hesiod. 1701. *Hesiodi Ascraei quae extant ex recensione Joannis Georgii Graevii Cum ejusdem Animadversionibus et Notis auctoribus*. Accedit Commentarius nunc primum editus Joannis Clerici, Et Notae variorum, scilicet Josephi Scaligeri, Danielis Heinsii, Francisci Guieti, et Stephani Clerici, ac Danielis Heinsii Introductio in Doctrinam Operum et Dierum, Nec non Index Georgii Pasoris. Amstelodami: Apud G. Gallet, Praefectum Typographiae Huguetanorum.
- Hesiod; Bernard Zamanja. 1785. *Ἡσιόδου τοῦ Ἀσκραίου τὰ εὕρισκόμενα. Hesiodi Ascraei opera omnia*. Parma: Ex regio Parmensi Typographio.
- Hesiod. 1966. *Theogony*. Ur. West, Martin Litchfield. Oxford: Clarendon Press.
- Hesiod. 1999. *Theogony, Works and Days*. Ur. West, Martin Litchfield. Oxford: Oxford University Press.
- Hesiod. 2006. *Theogony, Works and Days, Testimonia*. Ur. i prev. Most, Glenn W. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Irmscher, Johannes. 2006. Arcadianism. Ur. Landfester, Manfred; Hubert Cancik; Helmut Schneider. *Brill's New Pauly: Encyclopedia of the Ancient World. Classical Tradition. Volume 1*. Leiden – Boston: Brill, 210–213.
- The Jesuit Ratio studiorum of 1599*. 1970. Engleski prijevod, uvod i bilješke Allan P. Farrell, S. J. University of Detroit. Washington D. C.: Conference of Major Superiors of Jesuits.

- Kaminski, Thomas. 2007. Neoclassicism. Ur. Kallendorf, Craig W. *A Companion to the Classical Tradition*. Malden, MA – Oxford – Carlton: Blackwell, 57–71.
- Katz, Joshua T.; Katharina Volk. 2000. Mere Bellies?: A New Look at *Theogony* 26–8. *JHS* 120, 122–131.
- Koning, Hugo H. 2010. *Hesiod: The Other Poet*. Leiden: Brill.
- Korenjak, Martin. 2016. *Geschichte der neulateinischen Literatur. Vom Humanismus bis zum Gegenwart*. München: C. H. Beck.
- Movrin, David. 2010. *Fidus interpres – zvest prevajalec: Slike iz dveh tisočletij zgodovine prevajanja*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev.
- Nelson, Stephanie. 2005. Hesiod. Ur. Foley, John M. *A Companion to Ancient Epic*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 330–343.
- Pavličić, Pavao. 1987. Kamo spada Reljkovićeve *Satir*. *Narodna umjetnost*, 24, 1, 133–144.
- Reece, Steve T. 2011. Epithets. Ur. Finkelberg, Margalit. *The Homer Encyclopedia. Volume I*. Malden MA – Oxford – Chichester: Wiley-Blackwell, 257–259.
- Rosati, Gianpiero. 2009. The Latin Reception of Hesiod. Ur. Montanari, Franco; Antonios Rengakos; Christos Tsagalis. *Brill's Companion to Hesiod*. Leiden: Brill, 343–374.
- Schlegel, Catherine M. 2006. Introduction to Hesiod. U: Hesiod. *Theogony and Works and Days*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1–10.
- Snell, Bruno. 2011. Arkadien, die Entdeckung einer geistigen Landschaft. U: *Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. 9. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 257–274. Izvorno objavljeno u *Antike und Abendland*, 1944, 1, 26–41.
- Sowerby, Robin. 2006. *The Augustan Art of Poetry: Augustan Translation of the Classics*. Oxford: Oxford University Press.
- Šonje, Šimun. 1975. Osobitosti Homerova epskog stila u *Odiseji* Bernarda Džamanjića (Zamanje). *Dubrovnik*, 1, 24–52.
- Šoštarić, Petra. 2013. Ulisse, condottiero di uomini: innovazione nella traduzione di Zamagna delle formule omeriche. Ur. Pellizer, Ezio. *Ulisse per sempre: Miturgie omeriche e cultura mediterranea: rendiconti*. Trst: Editreg, 83–93.
- Tatti, Silvia. 2012. I Giuochi olimpici in Arcadia. *Atti e Memorie dell' Arcadia*, 1, 63–80.
- Toohy, Peter. 1996. *Epic Lessons – An Introduction to Ancient Didactic Poetry*. London – New York: Routledge.
- West, Martin Litchfield. 2007. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.

- Wiebenson, Dora. 1964. Subjects from Homer's *Iliad* in Neoclassical Art. *The Art Bulletin*, 46(1), 23–37.
- Woodard, Roger D. 2009. Hesiod and the Greek Myth. Ur. Woodard, Roger D. *The Cambridge Companion to Greek Mythology*. Cambridge: Cambridge University Press, 83–165.
- Zamanja, Bernard; Rajmund Kunić. 1764. *Bernardi Zamagna e Societate Jesu Echo libri duo. Selecta Graecorum carmina versa Latine a Raymundo Cunichio ex eadem Societate*. Rim: Ex typographia Francisci Bizzarini Komarek.
- Zamanja, Bernard. 1776. *Scutum Herculis Hesiodi Ascraei Latine versum a Bernardo Zamagna*. Siena: Apud Vincentii Pazzinii Carlii filios.
- Zamanja, Bernard. 1777. *Homeri Odyssea Latinis versibus expressa a Bernardo Zamagna Ragusino*. Siena: Excudebant fratres Pazzinii Carlii.
- Zamanja, Bernard. 1780. *Opera et dies ac Scutum Herculis carmina Hesiodi Ascraei Latinis versibus expressa a Bernardo Zamagna Ragusino*. Milano: Typis imperialis monasterii s. Ambrosii majoris.
- Zamanja, Bernard. 1785. *Hesiodi opera omnia Latinis versibus expressa atque illustrata a Bernardo Zamagna Ragusino*. Parma: Ex regio Parmensi Typographio.

Mrežni izvori

- Crane, Gregory. Ur. *Perseus Digital Library*.
<http://www.perseus.tufts.edu> (pristupljeno 30. 9. 2018.)
- Croatiae auctores Latini bibliotheca electronica: CroALa*.
<http://croala.ffzg.unizg.hr/> (pristupljeno 2. 2. 2019.)
- Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.
<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10835> (pristupljeno 8. 7. 2019.)
- Logeion*.
<http://logeion.uchicago.edu/> (pristupljeno 1. 12. 2018.)
- Musisque Deoque*.
<http://mizar.unive.it/mqdq/public/> (pristupljeno 1. 12. 2018.)
- Österreichische Nationalbibliothek.
<http://digital.onb.ac.at> (pristupljeno 1. 12. 2018.)
- Poeti d'Italia*.
<http://mizar.unive.it/poetiditalia/public/> (pristupljeno 1. 12. 2018.)
- Österreichische Akademie der Wissenschaften.
<https://www.oeaw.ac.at/kal/mythos/> (pristupljeno 1. 12. 2018.)

Zamanja, Bernard u *Hrvatska enciklopedija*.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66791> (pristupljeno 1. 12. 2018.)

Zamanja's Translation of Hesiod's *Theogony*

Abstract

In this paper Zamanja's verse translation of Hesiod's *Theogony* is analyzed and set into context. Zamanja's choice of Hesiod relates to the characteristics of the period in which the text was translated: didactic epic was a popular genre in the 18th century. The influence of Jesuit education on Zamanja's work is shown. The relation between Zamanja and Hesiod is analyzed and the information that Zamanja gives about Hesiod in the introduction to his translation is presented. The main problems of translating from Greek into Latin like particles and compounds are discussed, together with an analysis of Zamanja's approach and translation technique. The authors try to determine who were Zamanja's role models in composing the Latin text by analyzing specific words, especially those unwarranted by the original, and *clausulae*. These are compared to the sources available in digital archives of Latin texts, mainly *Musisque Deoque*.

Ključne riječi: Hesiod, Zamanja, prevođenje s grčkoga na latinski, hrvatski latinizam

Keywords: Hesiod, Zamaña, Greek-to-Latin translation, Croatian neo-Latin literature

